

Sylvia KOWARA*

ZMIANY ZAGOSPODAROWANIA RYNKU W SZADKU W DRUGIEJ POŁOWIE XX W.

GENEZA RYNKU

W XIII w. na ziemiach polskich przeprowadzono tzw. reformę lokacyjną, czyli akcję nadawania jednostkom osadniczym praw miejskich. Pierwszymi miastami, które otrzymały w Polsce ten przywilej, były miasta śląskie¹, i tam też reforma ta osiągnęła największe rozmiary². Do Polski centralnej fala lokacyjna trafiła prawdopodobnie w latach osiemdziesiątych XIII w.³ We współczesnych granicach województwa łódzkiego najstarszymi miastami, których rodowód sięga początków lokacji, są m.in.: Zgierz, Warta, Sieradz, Łęczycza, Piotrków Trybunalski, Łowicz, Sulejów⁴. Do grupy tej zalicza się również Szadek, o którym pierwsze wzmianki pochodzą z 1295 r.⁵, a który obok Sieradza i Rudy jest jednym z najstarszych ośrodków ziemi sieradzkiej⁶.

Wraz z nadaniem praw miejskich miasta uzyskiwały nowe funkcje, stawały się siedzibą władz państwowych i kościelnych, pełniły funkcje sądownicze, były miejscami zjazdów lokalnej szlachty⁷. Poza funkcjami miasta zyskiwały również

* Sylvia Kowara, mgr, Katedra Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31.

¹ Pierwszą lokację otrzymała Złotoryja w 1211 r.

² J. Pudełko, *Znaczenie badań nad średniowiecznymi miastami Śląska dla historii budowy miast w Polsce*, „Miasto” 1970, R. 25, s. 12.

³ M. Bogunka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław, 1986.

⁴ M. Koter, *Historyczne uwarunkowania powstania i rozwoju regionu łódzkiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, red. S. Golachowski, Opole–Wrocław 1971.

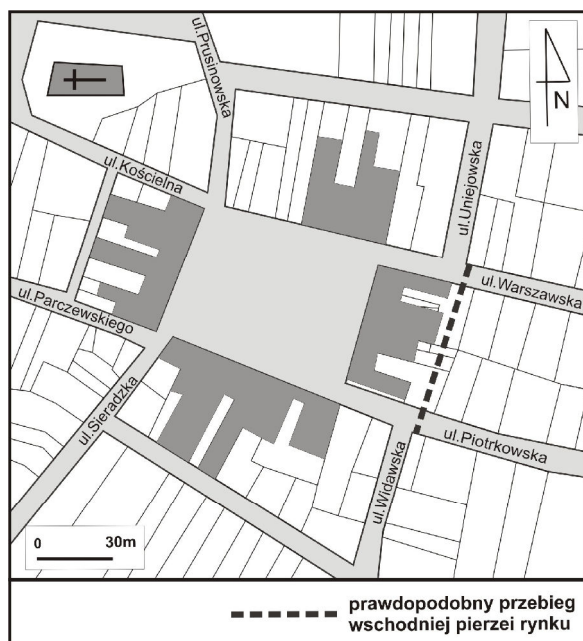
⁵ T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995, s. 19.

⁶ M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3, s. 55.

⁷ Tamże, s. 56.

nowy układ przestrzenny. Charakterystyczny dla ziem polskich był tzw. regularny układ szachownicowy⁸, na który z reguły składało się dziewięć pól (bloków urbanistycznych), z centralnie położonym rynkiem. Bloki przyrynkowe były najczęściej dzielone na 4, 6, 8 lub więcej działek⁹. W niedalekiej odległości, zazwyczaj na jednym z narożników znajdował się plac z kościołem.

Przypuszczalnie wzorcem, jakim posłużono się w czasie rozmierzania miasta Szadek wraz z rynkiem, był moduł mierniczy równy jednemu prętowi (4,7 m), występujący w XIII w. na Śląsku¹⁰. Na najstarszych planach szadkowski rynek miał kształt nieregularnego prostokąta o wymiarach 25 x 15 prętów (120 x 75 m), a z jego narożników wybiegały po dwie ulice. Dłuższa oś wytyczonego placu przebiegała w kierunku wschód-zachód i została oparta o trakt prowadzący z Wielkopolski w stronę Małopolski. W rynku krzyżowały się również drogi prowadzące z Mazowsza na Śląsk.



Ryc. 1. Zmiana układu przestrzennego szadkowskiego rynku w XVII w.

Źródło: opracowanie własne

⁸ M. Kulesza, *Rynki i place miejskie w „starych” miastach Polski środkowej (dawne województwa łęczyckie i sieradzkie)*, „Rocznik Łódzki” 1997, t. 44, s. 65.

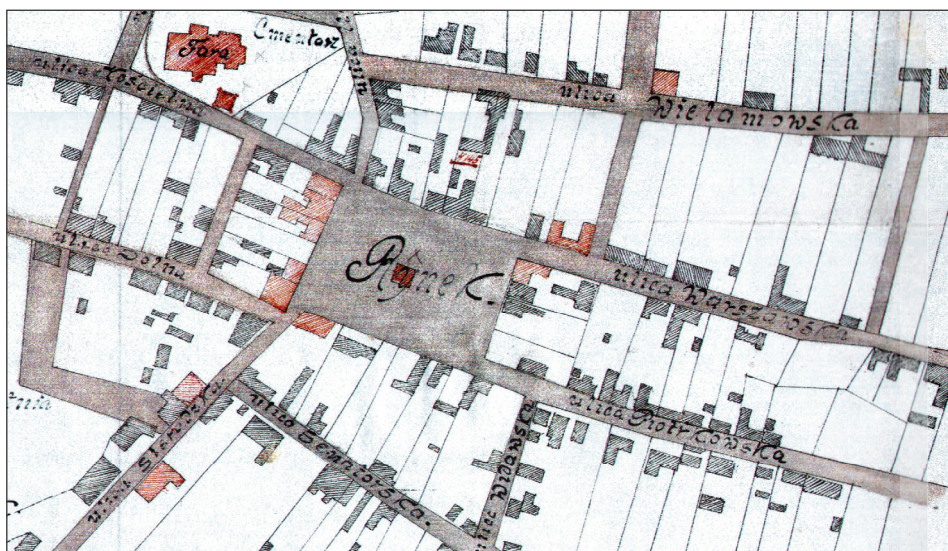
⁹ Tamże, s. 67.

¹⁰ J. Pudielko, *Działka lokacyjna w strukturze miast śląskich w XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: KAIU) 1964, t. 9, z. 2, s. 115.

Można przypuszczać, że w XVII w. linia pierzei wschodniej rynku została przesunięta mniej więcej o długość jednej parceli w kierunku zachodnim¹¹ (ryc. 1). Dzięki temu szadkowski rynek przyjął kształt zbliżony do kwadratu (ryc. 2). Reliktem po pierwotnym układzie rynku są ul. Uniejowska i Widawska, które niegdyś zapewne się łączyły.

Szadkowski rynek w księgach miejskich wzmiankowany był od XV w. Pośrednio możemy się o nim dowiedzieć z informacji dotyczącej pierwszego miejskiego kramarza, który prowadził działalność w 1433 r. W 1462 r. Przebor Koniecpolski wybudował w Szadku jatki mięsne¹². Wszystko wskazuje, iż miejscem usytuowania kramu i jatek był rynek, jako główny plac targowy miasta.

W XIII w. na rynkach wielu miast pojawił się ratusz. Bardzo rzadko tego typu obiekty przetrwały do czasów współczesnych¹³. Szadkowski ratusz, o którym najstarsza wzmianka pochodzi z początków XV w., usytuowany był w centralnej części placu rynkowego. Wiadomo, że był to budynek drewniany, zniszczony w wyniku pożaru w XVIII w.¹⁴



Ryc. 2. Rynek w Szadku na planie miasta według Wilhelma Bergmana z 1824 r.

Źródło: Zbiory Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej

¹¹ T. Marszał, *Szadek...*, s. 42; M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny...*, s. 56.

¹² J. Augustyniak, *Oppido Regale Szadek*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2002, s. 24.

¹³ Jednym z niewielu przykładów w województwie łódzkim jest rynek w Łęczycy, na którego płycie do dzisiaj stoi ratusz. Współczesny budynek wzniesiony został w XVIII w. (W. Puget, *Łęczycza. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury do końca XVIII w.*, KAiU 1990, t. 1, z. 1–2, s.28).

¹⁴ T. Marszał, *Szadek...*, s. 42.

Do XIX w. w zabudowie miast dominowało budownictwo drewniane, w małych miastach materiał ten był głównym budulcem aż do początków XX w.¹⁵ Także szadzkowskie pierzeje rynkowe wypełnione były drewnianą zabudową, a pierwsze budynki murowane pojawiły się na przełomie XVIII i XIX w.¹⁶ Duża część zabudowy frontowej rynku pochodzi z drugiej połowy XIX w. oraz z pierwszej połowy XX w. Najstarszym, zachowanym do dziś, domem w mieście prawdopodobnie jest budynek pod adresem Rynek 14¹⁷.

ZARYS SYTUACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ SZADKU W DRUGIEJ POŁOWIE XX W.

Na przestrzeni wieków Szadek jako ośrodek miejski pełnił różne funkcje, zarówno o znaczeniu lokalnym, jak i regionalnym. W XIX i XX w. miał charakter rolniczo-rzemieślniczy. Najliczniejsze były cechy bednarzy, szewców i krawców. Pracowały gorzelnie, browary, olejarnie. Odbывало się sześć jarmarków rocznie. I choć ranga Szadku w sieci osadniczej Polski Środkowej zmieniała się, to miasto nigdy nie liczyło więcej niż 3,5 tys. mieszkańców. W 1945 r. Szadek zamieszkiwało 2,2 tys. osób i w latach powojennych liczba ta utrzymywała się na podobnym poziomie, sytuując ośrodek ten w grupie małych miast¹⁸.

Okres powojenny negatywnie odbił się na rozwoju małych miast w Polsce. Upadek prywatnego rzemiosła, drobnego przemysłu i handlu, jak również warunki niesprzyjające prywatnemu rolnictwu znacznie ograniczyły możliwości rozwoju tych ośrodków. Niekorzystny wpływ miała także polityka państwa ukierunkowana na rozwój i uprzemysłowienie miast średnich i dużych, które to ośrodki stały się atrakcyjnym miejscem pracy i zamieszkania również dla mieszkańców miast mniejszych¹⁹.

Także w Szadku w latach powojennych zanika prywatny handel i rzemiosło, które to stanowiły w okresie międzywojennym podstawę gospodarki miasta. Konsekwencją tego zjawiska jest stopniowa utrata znaczenia dawnych funkcji pełnionych przez centrum miasta. Dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych następuje pewne ożywienie gospodarcze, głównie w wyniku pojawienia się nowych zakładów przemysłowych. Szadek uzyskuje wówczas funkcje ponadlokalne²⁰.

¹⁵ G. Ruszczyk, *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2007.

¹⁶ W pierwszym dziesięcioleciu XIX w. w Szadku znajdowało się 151 domów drewnianych i 6 domów murowanych (T. Marszał, *Szadek...*, s. 32).

¹⁷ *Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadku*, Kielce 1989.

¹⁸ Grupa „małych miast” (poniżej 10 tys. mieszkańców) w województwie łódzkim liczy obecnie 21 ośrodków miejskich.

¹⁹ E. Bagiński, *Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski*, Wrocław 1998, s. 6.

²⁰ T. Marszał, *Szadek...*, s. 99.

Szansa na przywrócenie możliwości rozwoju małych miast pojawiła się w okresie transformacji. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły ożywienie różnorodnej działalności gospodarczej, szczególnie handlowej. Wciąż ważnym elementem życia gospodarczego małego miasta pozostawał jednak sektor rolniczy.

CHARAKTERYSTYKA RYNKU W SZADKU

Rynek, jako założenie urbanistyczne, składa się z dwóch podstawowych elementów. Pierwszym jest płyta rynku, zwana również placem²¹ rynkowym, drugim – zabudowa tworząca pierzeje²² rynku²³.

Płyta szadkowskiego rynku pod względem wielkości należy do średnich wśród rynków małych miast Polski Środkowej. Kształtem zbliżona jest do kwadratu (stosunek jej boków wynosi 1 : 1,2). Jej uśrednione wymiary to 100 x 80 m, co daje powierzchnię płyty rynku 0,8 ha²⁴.

Ideą zorganizowania centrum miasta lokacyjnego było wyznaczenie ciągu równoległych działek, zwróconych węższym bokiem do placu rynkowego. Tak też jest w przypadku rynku w Szadku. Każdy dłuższy bok rozciąga się przez całą długość bloku urbanistycznego do ulicy, która ogranicza go z przeciwnej strony²⁵. Bloki urbanistyczne²⁶ ograniczające płytę rynku posiadają średnią głębokość 57 m (blok północny – 65 m, zachodni – 47 m, południowy – 60 m). Wyjątkiem jest tutaj blok wschodni, który głębokością, liczoną od płyty rynku, sięga ponad 400 m, aż do ul. Nowe Miasto. Dla potrzeb badań przyjęto, iż granicę zachodnią wyznaczać będzie zmiana sposobu układu działek. Działki w kwartałach przyrynkowych przylegają prostopadle do rynku, natomiast działki położone dalej mają

²¹ Pojęcie „plac rynkowy” może być stosowane zamiennie z określeniem „płyta rynku”, gdyż płyta rynku według terminologii urbanistycznej stanowi jednocześnie plac, czyli dużą, wolną przestrzeń w mieście powstałą przy zbiegu lub na skrzyżowaniu ulic, przeważnie ujętą w obudowę architektoniczną. Plac może pełnić funkcje użytkowe i reprezentacyjne lub artystyczne i estetyczne (A. Zabłocka-Kos, *Słownik terminów architektonicznych i urbanistycznych*, www.historiasztuki.uni.wroc.pl/sklad/azk/azk_d1.html [dostęp: kwiecień 2011]).

²² Pierzeja – ciąg elewacji frontowych domów stojących w jednej linii, zamykających jedną stronę placu lub ulicy (tamże).

²³ Ponieważ nie tylko pierzeje, ale często całe działki przylegające do płyty rynku tworzą z nią integralną część zarówno pod względem przestrzennym, jak i funkcjonalnym, toteż w wybranych kwestiach działki zostały włączone w zakres badań.

²⁴ Średnia powierzchnia płyty rynków w województwie łódzkim wynosi 1,5 ha. Najmniejszą płytę rynku w województwie łódzkim posiada rynek w Uniejowie (0,6 ha), natomiast największą płytą poszczycić się może rynek w Błaszach, mający powierzchnię ponad 6 ha.

²⁵ Warto w tym miejscu wspomnieć, że często ciągi ulic otaczające blok przyrynkowy pełnią funkcję dróg dojazdowych do posesji zlokalizowanych przy rynku.

²⁶ Blok urbanistyczny – zespół działek budowlanych ograniczony ciągami komunikacyjnymi o pierwszorzędny znaczeniu komunikacyjnym (tamże). Przykładowo, blok urbanistyczny graniczący od zachodu z płytą rynku ograniczony jest ciągami ulic: Parczewskiego, Krótkiej i Kościelnej.

układ równoległy. Wówczas odległość działek przylegających od strony wschodniej wynosi 50 m. Wyjątkowość wschodniego bloku urbanistycznego wynika ze wspomnianych już przekształceń, jakie miały miejsce w XVII w. Można uznać, iż wszystkie bloki urbanistyczne przylegające do placu rynkowego, z wyjątkiem wschodniego, zachowały swój pierwotny, wyznaczony podczas lokacji, kształt. Inaczej sytuacja wygląda w przypadku działek geodezyjnych. Obecnie nie każda działka przyrynkowa posiada regularny, wyznaczony podczas podziałów lokacyjnych układ. Wynika to z szeregu geodezyjnych podziałów i scaleń mających miejsce w późniejszych epokach.

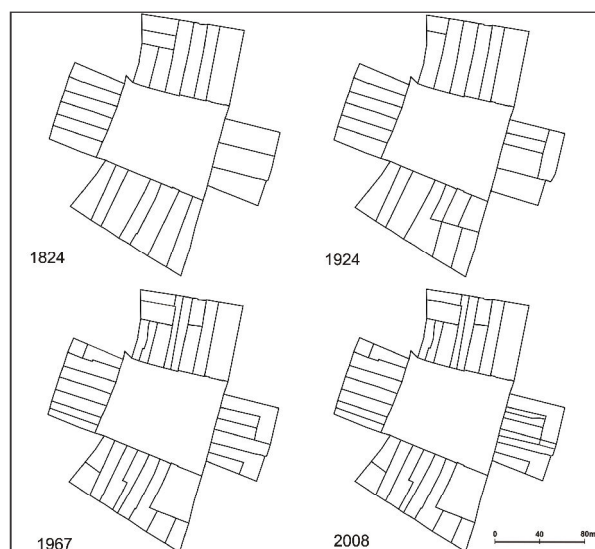
Frontem do płyty rynku przylega w obrębie bloków urbanistycznych łącznie 29 działek, o średniej powierzchni 5,5 ara. Średnia szerokość działki wyznaczona wzdłuż pierzei rynku wynosi 9,8 m. Do płyty rynku przylega również 5 działek geodezyjnych będących fragmentami ulic – Piotrkowskiej, Warszawskiej, Prusinowskiej, Kościelnej i Sieradzkiej. Sama płyta rynku zorganizowana jest w obrębie jednej działki. Sytuacja w podziale geodezyjnym rynku zmieniała się, szczególnie w ostatnim stuleciu.

ZMIANY PODZIAŁU DZIAŁEK GEODEZYJNYCH

Zmiany podziału działek geodezyjnych w obrębie szadkowskiego rynku prześledzić można na podstawie map i planów, na których zamieszczone zostały linie graniczne między parcelami. Można przypuszczać, iż do XIX w. zmian w podziałach geodezyjnych nie było wiele. Dopiero wiek XX przynosi ożywienie w zmianach kształtu działek przyrynkowych (ryc. 3).

Zmiany te wynikają z podziału lub scalania już istniejących działek. Podział polega na powstaniu z jednej większej działki, dwóch lub więcej mniejszych. Działki dzielone są często prostopadle do linii pierzei, gdzie nowo powstałe parcele wciąż posiadają połączenie z płytą rynku. Działkom wówczas zmniejsza się szerokość w linii pierzei. Przykładem są działki nr 98 i 99 (Rynek 22)²⁷ o szerokości 6,5 m, które na początku XX w. stanowiły jedną działkę o szerokości 13 m. Pojawiają się również wydzielania równoległe, odcinające część działki od dostępu do płyty rynkowej. Często jest to wynik wcześniejszego braku funkcjonalnych powiązań z rynkiem (przykład stanowi działka nr 239 wydzielona z posesji nr 3 czy działka nr 179 wydzielona z posesji nr 19). Wynikiem kolejnych podziałów jest coraz mniejsza średnia powierzchnia działki przyrynkowej. Na początku XX w. żadna z działek nie posiadała szerokości mniejszej niż 10 m (tabl. 1). Obecnie działek o takich wymiarach jest 12. Tym samym wzrosła również z 22 do 30 liczba działek przylegających bezpośrednio do płyty rynku.

²⁷ Numeracja odpowiadająca położeniu posesji w obrębie rynku została umieszczona na ryc. 4.



Ryc. 3. Zmiany podziału geodezyjnego działek przyrynkowych w Szadku
Źródło: opracowanie własne na podstawie map lokalizacyjnych (1924, 1967, 2008)
i historycznych (1824)

Tablica 1. Zmiany szerokości działek przyrynkowych w XX w. w Szadku

Blok urbanistyczny	Początek XX w.			2008		
	liczba działek przylegających do płyty rynku	średnia szerokość	szerokość (min.–maks.)	liczba działek przylegających do płyty rynku	średnia szerokość	szerokość (min.–maks.)
Południowy	7	13,5	9–12	7	13,5	9–30
Wschodni	3	20	15–20	8	7,5	4–12
Zachodni	6	11,5	9–14	7	10	7,5–12,5
Północny	6	14,8	14–21,5	8	8	7,5–21,5
Razem	22	15	–	30	9,8	–

Źródło: opracowanie własne.

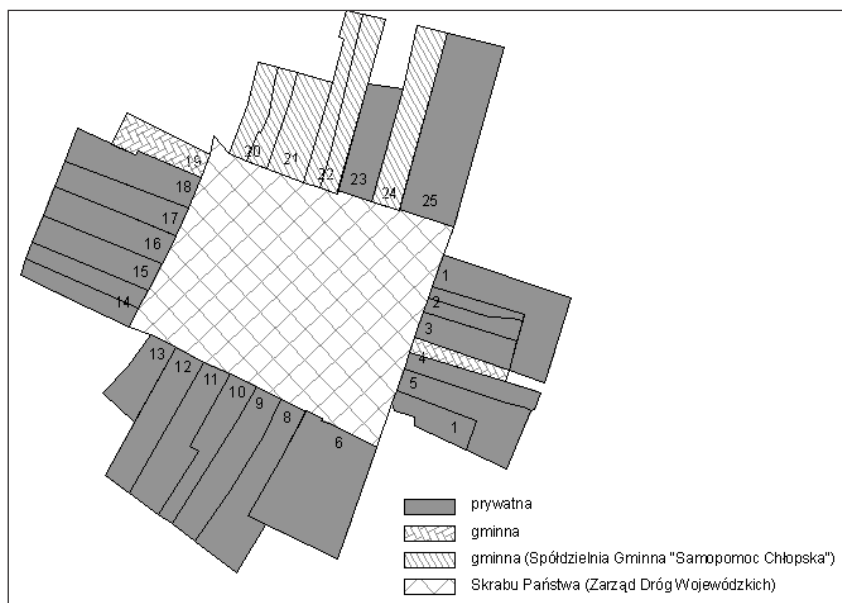
Działki mogą również podlegać scalaniu, tak jak w przypadku trzech działek pierzei południowej rynku (Rynek 6). Tego typu działania dość rzadko podejmowano w odniesieniu do szadkowskiego rynku.

Najbardziej stabilna pod względem wydzielenia geodezyjnego jest działka składająca się na płytę rynku, która od XVIII w. nie podlegała żadnym podziałom.

Same zmiany podziału działek geodezyjnych wynikają najczęściej ze zmian własnościowych.

ZMIANY STRUKTURY WŁASNOŚCIOWEJ

Struktura własnościowa²⁸ działek przyrynkowych w chwili wybuchu II wojny światowej nie była zróżnicowana – wszystkie parcele należały do właścicieli prywatnych. Po wojnie sytuacja ta uległa zmianie. Na podstawie art. 34 dekretu z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i niemieckich, na własność Skarbu Państwa przeszły działki wraz z zabudową pod nr: 4, 10, 14, 19, 23. Wszystkie wymienione parcele należały przed wojną do właścicieli pochodzenia żydowskiego i niemieckiego. W okresie powojennym zarządzało nimi Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Szadku. W roku 1979 cztery działki pierzei północnej rynku przeszły z rąk prywatnych właścicieli na własność Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Spółdzielnia ta weszła w posiadanie również działki pod nr 17 i 24. W tym samym czasie Skarb Państwa sprzedał osobom prywatnym dwie działki: nr 2 i 5. Po roku 1990 działki, stanowiące własność państwową, zostały skomunalizowane i przeszły w zarząd gminy i miasta Szadek. Obecnie większość działek stanowi własność prywatną (ok. 70%). Własnością gminy jest 8 działek, w tym duża część działek pierzei północnej stanowi wciąż własność wspomnianej gminnej spółdzielni (ryc. 4). Płyta rynku niezmiennie stanowi własność Skarbu Państwa.



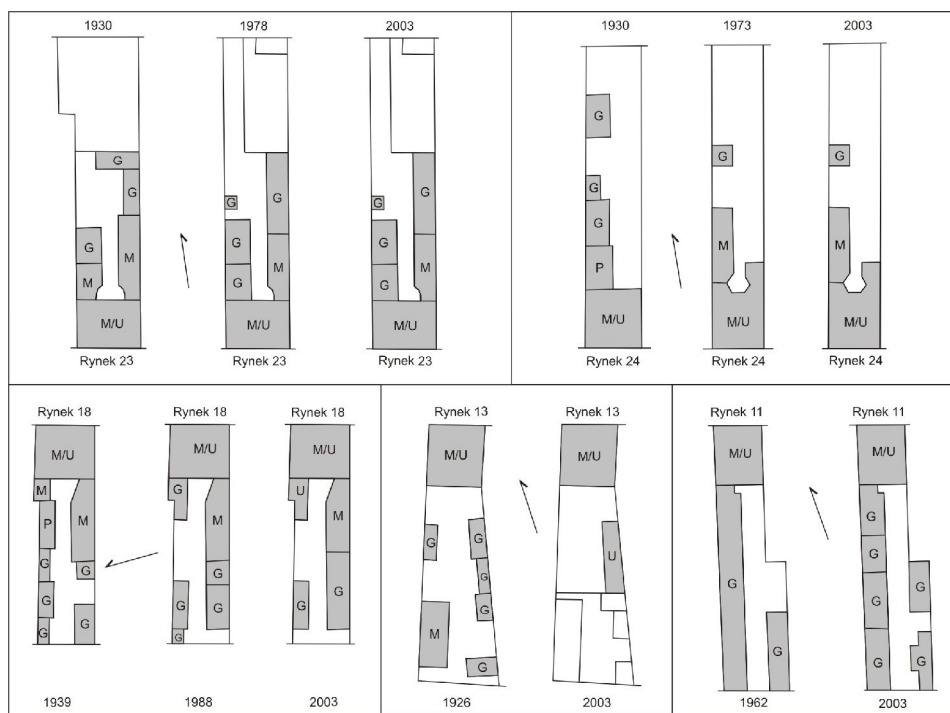
Ryc. 4. Struktura własności działek w obrębie rynku w Szadku, 2010

Źródło: opracowanie własne

²⁸ Zmiany struktury własnościowej działek przyrynkowych opracowano na podstawie informacji zawartych w Księgach wieczystych o numerach: 3311, 1049, 20920, 4086, 570, 1655, 10305, 1663, 17452, 1659, 10738, 4623, 5227.

ZMIANY STRUKTURY UŻYTKOWANIA

Ważnym elementem wpływającym na zagospodarowanie obszarów miejskich są zmiany w użytkowaniu terenów w obrębie działek przyrynkowych i płyty. Zmiany sposobu użytkowania terenów w małych miastach podlegały mniejszym fluktuacją aniżeli w miastach większych. W okresie minionych kilkudziesięciu lat na obszarze szadkowskiego rynku można zaobserwować niewiele zmian zagospodarowania terenów w obrębie działek przyrynkowych. Dostępny materiał archiwalny pozwolił na analizę działek zlokalizowanych w rynku pod adresem: Rynek 11, 13, 18, 23 i 24 (ryc. 5).



Ryc. 5. Zmiany zagospodarowania wybranych działek rynku w Szadku w XX w.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Kopacki, *Zagospodarowanie i funkcje rynku w Szadku*, praca magisterska, 2004

Najmniejsze zmiany obserwuje się w przypadku budynków frontowych. Częściej zmienia się sposób zagospodarowania oficyn i tylnej części działek. Najbardziej dynamiczne zmiany zachodzą w grupie budynków gospodarczych, mniej trwałych, zbudowanych często z materiałów wtórnych. Pod względem sposobu użytkowania budynków należy zwrócić uwagę na funkcję produkcyjną,

która będąc obecna w latach przedwojennych, po wojnie ustąpiła innym funkcjom, znikając z obszaru rynku. Przy Rynku 18 działał zakład masarski, natomiast pod adresem Rynek 24 funkcjonowała piekarnia. W ostatnich latach XX w. zwiększa się udział funkcji usługowej, co widać na przykładzie działki pod adresem Rynek 13.

Sposób użytkowania płyty szadkowskiego rynku w ciągu minionego stulecia podlegał większym zmianom aniżeli obszar bloków przyrynkowych. Przed wojną płyta rynku pełniła głównie funkcję handlową – było to miejsce wymiany towarów podczas odbywających się tu cotygodniowych targów. W dni nietargowe plac pełnił głównie funkcje komunikacyjne.

Po wojnie centralny fragment płyty nadal zajmował plac, który pełnił funkcje handlowe oraz komunikacyjne. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych plac rynkowy utracił funkcję handlową. Miejsce służące dotychczas jako plac targowy stało się obszarem zorganizowanej zieleni miejskiej i zaczęło pełnić funkcje rekreacyjne. Sytuacja ta nie zmienia się do końca XX w. (fot. 1).



Fot. 1. Teren zieleni miejskiej i funkcja rekreacyjna placu rynkowego w Szadku
Źródło: fot. S. Kowara, 2007

ZMIANY ZAGOSPODAROWANIA PIERZEI RYNKU

Szadek należy to tej grupy miast polskich, które ominęły zniszczenia II wojny światowej. Również przedwojenna zabudowa pierzei rynkowych przetrwała w całości okres wojny²⁹. W 1945 r. wszystkie pierzeje rynkowe były w pełni zabudowane, a wypełniało je łącznie 26 posesji. Większość z nich to kamienice kalenicowe, czyli obiekty z dachem dwuspadowym, którego kalenica³⁰ biegnie równolegle do elewacji budynku. W pierzei północnej i zachodniej znajdowały się dwie kamienice szczytowe, czyli ujęte od frontu szczytem (Rynek 19 i 20). Zabudowę frontową stanowiły głównie budynki jednokondygnacyjne (80%), jednak w każdej z pierzei pojawiały się pojedyncze wyższe obiekty. W pierzei północnej połowę jej szerokości zajmowały budynki trzykondygnacyjne – najwyższe w obrębie całego rynku (Rynek 23, 24, 25). Materiał budulcowy stanowiła głównie cegła, jedynie trzy budynki zbudowane były z drewna (Rynek 7, 21, 22).

Niektóre obiekty w rynku posiadały w wystroju elewacji detale architektoniczne: lizeny³¹ – domy pod nr 2 i 4, pilastry³² jońskie oraz stylizowane palmety³³ z rozetkami³⁴ w budynku nr 6, ryzalit³⁵ oraz trójkątny szczyt (dom pod nr 23), facjatę³⁶ w połaci dachu budynku w posesji nr 1 zwieńczoną trójkątnym szczytem.

Opisany obraz zagospodarowania pierzei rynkowych z roku 1945 w niektórych fragmentach przetrwał do dziś niezmieniony, w innych zmiana jest bardzo wyraźna. Ogółem przeobrażeniu uległo ok. 25% zabudowy pierzei.

Po zakończeniu działań wojennych, na skutek recesji gospodarczej, społecznej, ale przede wszystkim w wyniku nowych zasad funkcjonowania państwa, obserwuje się niewiele zmian w zagospodarowaniu szadkowskiego rynku.

²⁹ W wyniku działań wojennych uległa zniszczeniu (w różnym stopniu) zabudowa rynków, m.in. w Uniejowie, Działoszynie, Wieruszowie, Kamieńsku i Przedborzu.

³⁰ Kalenica – najwyższa część dachu utworzona na przecięciu połaci dachowych. Jest to tzw. kalenica główna, w odróżnieniu od linii przecięcia skośnych krawędzi połaci, które tworzą tzw. kalenice narożne (W. Szolgina, *Architektura*, Warszawa 1992).

³¹ Lizena – płaski, pionowy występ w murze zewnętrznym (tamże).

³² Pilaster – ustawiony przy ścianie (lub częściowo w nią wtopiony) płaski filar, nieznacznie występujący przed lico ściany (*Słownik terminologii sztuk pięknych*, Warszawa 2007).

³³ Palmeta – dekoracyjny motyw w kształcie stylizowanego liścia palmy ułożonego symetrycznie, wachlarzowo rozpostartego (W. Szolgina, *Architektura*...).

³⁴ Rozeta – okrągłe okno wypełnione witrażem lub ornamentem maswerkowym. Mianem rozety określane są również dekoracyjne kompozycje roślinno-kwiatowe na ścianie lub suficie, malowane lub wykonane w stiuku (tamże).

³⁵ Ryzalit – występ z lica elewacji budynku w jego części środkowej, bocznej lub narożnej, prowadzący od fundamentów po dach, stanowiący jego organiczną część (tamże).

³⁶ Facjata (mansarda) – pomieszczenie mieszkalne znajdujące się w kondygnacji strychowej, wydzielone z niej ścianami, które przenikając przez połac dachu, formują nadbudowę nad konstrukcyjnym gzymsem budynku (tamże).

Istotne zmiany w organizacji przestrzeni szadzkowskich pierzei rynkowych zaszły dopiero w połowie lat siedemdziesiątych. Wówczas w wyniku reformy administracyjnej państwa Szadek stał się siedzibą gminy. Decyzją jego władz nastąpiło zwiększenie nakładów finansowych na działania inwestycyjne w mieście. Wyburzone zostały cztery domy zlokalizowane przy pierzei północnej rynku (dwa drewniane oraz dwa murowane) (fot. 2). Powstały w ten sposób pusty plac wykupiła spółdzielnia, chcąc wybudować w jego obrębie wielkopowierzchniowy dom towarowy, taki jaki możemy spotkać chociażby na rynku w Łasku czy Poddębicach. Załamanie gospodarcze kraju w 1976 r. i związane z nim oszczędności inwestycyjne skutkowały cofnięciem zgody na realizację przedsięwzięcia. Do chwili obecnej jest to niezagospodarowany fragment pierzei północnej, który często wykorzystywany jest jako miejsce lokalizacji obiektów tymczasowych, w postaci m.in. straganów handlowych.

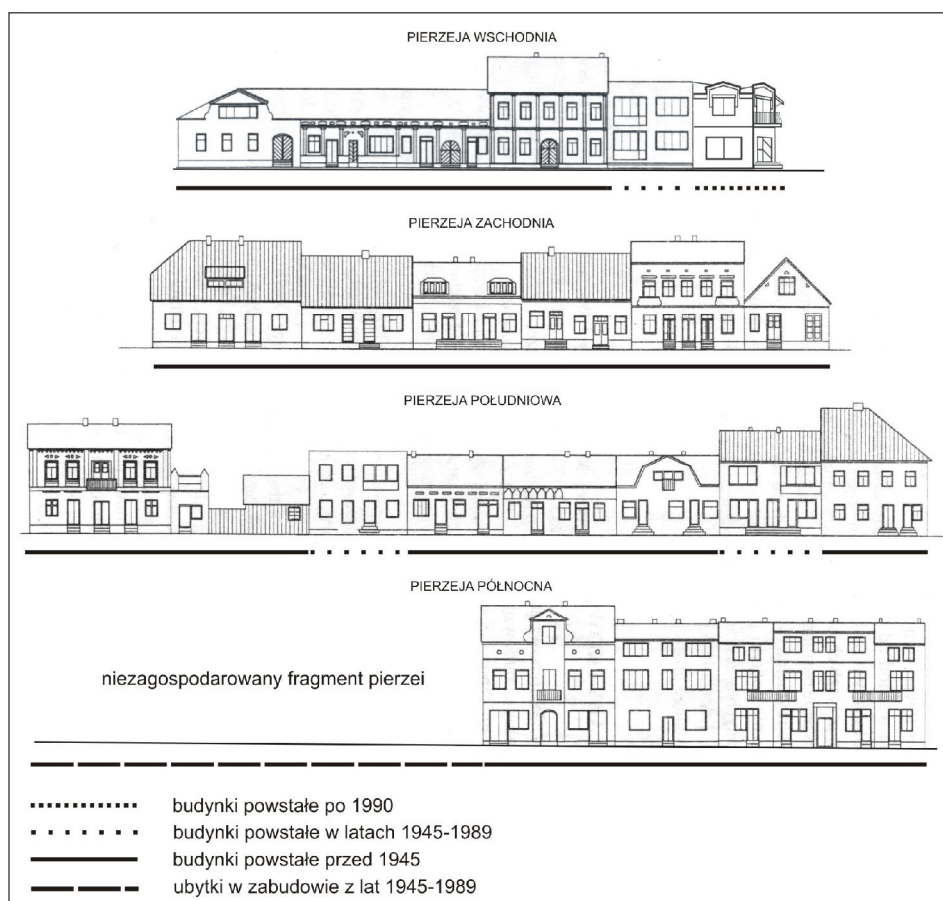


Fot. 2. Pierzeja północna szadzkowskiego rynku z początku lat siedemdziesiątych. XX w.
Źródło: zbiory prywatne

W tej samej dekadzie w posesji nr 5 pierzei wschodniej i posesjach nr 9 i 12 pierzei południowej następuje wymiana obiektu frontowego. Znikają jednopiętrowe kamienice (w przypadku domu pod nr 9 kamienica była dwupiętrowa), a w ich miejsce pojawiają się obiekty typowe dla ówczesnego nurtu w architekturze – dwukon-

dygnacyjne, z płaskim dachem tzw. pudełka³⁷ zwane również „willą z loggią” czy „sześcianiem polskim”. Tego typu obiekty pod względem stylu architektonicznego zauważalnie odbiegają od tradycyjnej formy zabudowy historycznych centrów małych miast. Przemawia za tym chociażby płaski dach, otwory okienne zajmujące stosunkowo dużą część elewacji budynku czy brak detali architektonicznych.

Kolejną zmianę w zagospodarowaniu pierzei szadkowskiego rynku wprowadzono na początku lat dziewięćdziesiątych. Niezabudowana dotychczas działka przy zbiegu ul. Piotrkowskiej i Rynku zostaje wypełniona budynkiem dwukondygnacyjnym z wielospadowym dachem. W przypadku tego obiektu widoczna jest próba nawiązania do tradycyjnej formy obiektów śródmiejskich w małych miastach.



Ryc. 6. Zmiany w zabudowie pierzei rynku w Szadku w drugiej połowie XX w.
 Źródło: opracowanie własne w oparciu o szkic Józwiak, Augustyniak, Mordak, 1991

³⁷ *Studium historyczno-konserwatorskie...*

Obecnie zabudowę ścian rynku tworzą 22 posesje. W zabudowie dominują domy z końca XIX i początku XX w., i to one stanowią prawie 80% łącznej zabudowy pierzei. Pozostała grupa to budynki pochodzące z drugiej połowy XX w. Prawie połowa przyrynkowych budynków jest wielokondygnacyjna, zaś reszta to obiekty parterowe, ewentualnie wyposażone w poddasze użytkowe (ryc. 6). Większość budynków jest murowana, tylko jeden obiekt frontowy zbudowany jest z drewna (Rynek 7)³⁸.

ZMIANY ZAGOSPODAROWANIA PŁYTY RYNKU

Zniszczenia wojenne nie dotknęły zabudowy działek przyrynkowych, jednak nie można tego samego powiedzieć o płycie rynku. W czasie wojny wyburzony został ważny dla mieszkańców element zagospodarowania płyty – kapliczka św. Wawrzyńca usytuowana w centralnej części placu. Pozostałe elementy nie uległy zmianie.

Po II wojnie światowej cała płyta rynku wciąż pokryta była nawierzchnią brukowaną z kamienia polnego, były to tzw. kocie łby. Wzdłuż budynków frontowych przebiegał pas chodnika, który tworzyły betonowe płyty, chodnik posiadał szerokość ok. 1,5 m. Na długości chodnika, od strony placu rynkowego co ok. 8 m posadzone były pojedyncze drzewa. W północnej części placu znajdowała się pompa wodna, natomiast w narożniku północno-zachodnim zlokalizowany był słup ogłoszeniowy. Taki stan zagospodarowania placu rynkowego utrzymywał się dość długo.

W latach pięćdziesiątych na płycie rynku pojawił się niewielki prostokątny skwer porośnięty trawą, zlokalizowany w północno-zachodnim narożniku placu (fot. 3). Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych został on uporządkowany, obsadzony drzewami, wokół pojawiał się chodnik oraz elementy małej architektury, m.in. nieobecne wcześniej ławki oraz drugi słup ogłoszeniowy. W obrębie skweru zlokalizowano również dwa kioski³⁹ o powierzchni zabudowy ok. 4 m². W tym samym czasie również wzdłuż wschodniej pierzei rynku zmieniło się zagospodarowanie – pojawiło się kilka niewielkich fragmentów zieleni, na których posadzono kilkanaście drzew (głównie topole), które już pod koniec lat sześćdziesiątych sięgały wysokości 10 m.

³⁸ Drewniany budynek zlokalizowany w pierzei południowej pod adresem Rynek 7 w 2010 r. – z powodu złego stanu technicznego – został rozebrany, a w jego miejscu do końca 2011 r. nie pojawiła się nowa zabudowa.

³⁹ Kiosk, według ustawy z 7 lipca 1994 r. – prawo budowlane (Dz. U. 2006, nr 156, poz. 1118), jest obiektem tymczasowym, a według definicji zagospodarowania przestrzennego taki obiekt nie zmienia zagospodarowania trwale. Jednak ze względu na duże znaczenie tego typu zabudowy w tak małej przestrzeni, jaką jest rynek małego miasta, autor postanowił zawrzeć je w swej analizie zmian zagospodarowania.



Fot. 3. Pierwsza zorganizowana zielen miejska w formie skweru w obrębie szadkowskiego rynku, lata sześćdziesiąte XX w. W tle widoczne również nieistniejące współcześnie budynki pierzei północnej rynku
Źródło: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Sieradz

Pod koniec lat sześćdziesiątych część nawierzchni placu rynkowego pokryto asfaltem. W ten sposób wydzielono tereny komunikacji drogowej, ich linia biegła wzdłuż boków placu, otaczając go z każdej strony. Pozostała część placu pozostała brukowana.

W latach siedemdziesiątych targi odbywające się dotychczas na rynku przeniesiono na nowo powstały plac targowy poza centrum miasta, w sąsiedztwie stadionu sportowego przy ul. Sieradzkiej. Jak już wspomniano wcześniej, w obrębie placu rynkowego, wypełniając obszar pomiędzy terenami komunikacyjnymi, wydzielono teren zorganizowanej zieleni miejskiej urządzonej w postaci skweru. Część płyty rynku przeznaczono na miejsca parkingowe. Usunięto z płyty istniejące słupy ogłoszeniowe, nowy słup pojawił się w północno-wschodnim narożniku placu. Zlikwidowano jeden z dwóch kiosków. Wycięto wcześniej posadzone drzewa, w tym wspomniane topole. Wzdłuż pierzei zachodniej i wschodniej powstały kłomby (wysadzone kwiatami) otoczone 0,5 m murkiem. Podobne kłomby pojawiły się również w centralnej części placu, te z kolei obsadzono krzewami iglastymi. Pomiędzy fragmentami zieleni wyznaczono strefy piesze. Pośrodku placu umieszczono fontannę, nie likwidując działającej wciąż pompy wodnej. Pozostałe elementy małej architektury, które pojawiły się na płycie rynku, to kolejne ławki.



Fot. 4. Zagospodarowanie płyty rynku w latach osiemdziesiątych XX w. (widok na pierzeję wschodnią i południową); wyk. Pracownia Konserwacji Zabytków w Kielcach, 1987

Źródło: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Sieradz

W strukturze zagospodarowania płyty rynku w latach dziewięćdziesiątych zmieniło się niewiele, układ zielni i chodników pozostał ten sam. Wymianie uległa nawierzchnia chodników w centralnej części placu. W 1995 r. z okazji 750-lecia Szadek władze miasta wymieniły wcześniejszą betonową płytę chodnikową na dwubarwną kostkę bitumiczną. W północno-wschodniej części placu ze wspomnianej kostki został skomponowany herb miasta, po stronie południowej rok uzyskania praw miejskich. Na początku lat dziewięćdziesiątych na płycie pojawił się kiosk, przeniesiony z wcześniej niezagospodarowanej działki pierzei wschodniej (ul. Piotrkowska 1), który obecnie już nie istnieje.



Fot. 5. Centrum miasta Szadek z lotu ptaka, widok w kierunku wschodnim, 2002

Źródło: www.szadek.info [dostęp: 27 lutego 2008]

Wśród współczesnych obiektów małej architektury na uwagę zasługuje również tablica z planem miasta i gminy Szadek, zadaszony przystanek autobusowy oraz w niektórych fragmentach barierki oddzielające przestrzeń pieszą od drogowej.

W 2010 r. w ramach modernizacji trasy wojewódzkiej nr 710 wymieniono w obrębie rynku nawierzchnię dróg oraz wyznaczono nową przestrzeń parkingową wzdłuż pierzei i w obrębie placu.

WNIOSKI KOŃCOWE

Rynek wraz z placem rynkowym i zabudową pierzei tworzą główne wnętrze urbanistyczne, którego walory w znacznym stopniu przesądają o odbiorze całego miasta, tym bardziej małego ośrodka. Tak więc podstawą zagospodarowania rynku jest zachowanie i eksponowanie nawarstwień historycznych, uwzględniających formę i styl architektoniczny dawnego budownictwa. Wszystkie elementy zagospodarowania rynku powinny stanowić harmonijną kompozycję urbanistyczną. Należy pamiętać, iż szadkowski rynek – jako główny plac miejski – ma być miejscem reprezentacyjnym, oddającym tożsamość miasta, a jednocześnie jako przestrzeń publiczna zaspokajać potrzeby mieszkańców.

W kwestii zmian zagospodarowania szadkowskiego rynku wydaje się rzeczą najistotniejszą uzupełnienie brakującej zabudowy w pierzei północnej oraz w pierzei południowej.

Jak wspomniano w jednym z dokumentów planistycznych miasta, podstawowym zadaniem w zakresie ochrony i kształtowania środowiska kulturowego jest objęcie strefą częściowej ochrony konserwatorskiej elementów miasta lokacyjnego, w tym także rynku. W dokumencie stwierdza się, iż ochrona sylwety miasta wymaga przede wszystkim ograniczenia w zakresie lokalizacji i wysokości nowych inwestycji, a nowa zabudowa winna ponadto uwzględniać skalę i charakter miasteczka⁴⁰. Tak więc ważne jest, aby każda ingerencja w zagospodarowanie rynku miała na uwadze fakt, iż stare centrum lokacyjne jest jednym z dowodów historii i dziedzictwa kulturowego małego miasta.

Bibliografia

- Augustyniak J., *Oppido Regale Szadek*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2002.
Bagiński E., *Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski*, Wrocław 1998.
Bogunka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
Kopacki R., *Zagospodarowanie i funkcje rynku w Szadku*, praca magisterska, 2004.

⁴⁰ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek*, 2002.

- Koter M., *Historyczne uwarunkowania powstania i rozwoju regionu łódzkiego*, [w:] *Struktury i procesy osadnicze*, red. S. Golachowski, Opole–Wrocław 1971.
- Kulesza M., *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Pudelko J., *Działka lokacyjna w strukturze miast śląskich w XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, t. 9, z. 2.
- Pudelko J., *Znaczenie badań nad średniowiecznymi miastami Śląska dla historii budowy miast w Polsce*, „Miasto” 1970, R. 25.
- Ruszczyk G., *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Warszawa 2007.
- Studium historyczno-konserwatorskie miasta Szadek*, Kielce 1989.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i miasta Szadek*, 2002.
- Słownik terminologii sztuk pięknych*, Warszawa 2007.
- Szolgina W., *Architektura*, Warszawa 1992.
- Zabłocka-Kos A., *Słownik terminów architektonicznych i urbanistycznych* – www.historiasztuki.uni.wroc.pl/sklad/azk/azk_d1.html, kwiecień 2011.

TRANSFORMATION OF THE TOWN SQUARE IN SZADEK IN THE SECOND HALF OF 20TH CENTURY

Summary

Szadek is a town of medieval origin, established in the early 12th century. At the time when it was granted city rights it acquired both new features and a new spatial arrangement with a four-sided square in its center. This square, along with the building frontages, still constitutes a major urban interior, whose characteristics substantially influence the perception of the city.

This article aims to show changes in the spatial development of Szadek square over the last half century. During this period its appearance, the manner it is used and its functions have undergone substantial changes. The reason for this transformation is that the town square played in the early postwar years the role of a market place where markets were held weekly, while now it functions as a representative central meeting place for recreation, and its paved surface is now transformed into a square filled with greenery.